

ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ МОДЕРН: КОНЦЕПТ РАНЬОГО ПРОСВІТНИЦТВА

Ставлячи у попередній статі [6] завдання змістити у студіях української ранньомодерної думки акцент від історії ідей до філософії культури, а отже пов'язати методологічні проблеми вивчення філософських ідей вказаного періоду з проблемами їхньої рецепції в сучасній українській філософії, я запропонував починати історико-філософське дослідження з аналізу критеріїв та визначень, що лежать у основі конституювання самого предмета дослідження. В дієвості такої стратегії можна переконатись лише на прикладі розгляду конкретної історико-філософської та історико-культурної проблеми. Тому в межах цієї статті, ставлячи за мету встановлення визначальних рис українського Модерну, я зосереджусь на аналізі концепту «раннього українського просвітництва»¹, який претендує на всеосяжну характеристику ранньомодерної доби. Звернення до цього концепту вмотивоване передусім потребою встановити співвідношення Модерну та Просвітництва в історії української думки, а також з'ясувати можливості застосування до аналізу історії української думки загальноєвропейських критеріїв, визначити продуктивність цих критеріїв і, в кінцевому підсумку, встановити специфіку українського Модерну в термінах загальноєвропейської філософії культури. Значення та сенс подібного налаштування дослідницької «оптики» підкреслюється у статті Мирослава Поповича «Григорій Сковорода на тлі філософсько-релігійних рухів “раннього Модерну”». Легітимуючи у своєму викладі вираз «ранній Модерн», що став останнім часом найбільш вживаним для характеристики періоду від Реформації до Просвітництва включно, він зазначає: «коли ж ми визначаємо Новий (модерний) час Європи не як добу капіталізму, а як Модерн (бодай і ранній), ми прагнемо побудувати нелінійну, багатовимірну картину, в результаті чого в центрі уваги виявився б індивід, людина як багатовимірна особистість» [12, с. 35]. Саме від «лінійності» чи «нелінійності» погляду на ранньомодерну добу залежить, на мою думку, сьгоднішнє розуміння феномену «раннього просвітництва», усебічний розгляд аспектів якого і буде предметом нашої розвідки.

Питання «раннього Просвітництва» постає в працях українських радянських істориків філософії 1970-1980-х років, в межах програми дослідження української філософської думки ранньомодерної доби, доби «Від Вишенського до Сковороди»². В тому дослідженні була встановлена періодизація, де XVI - початок XVII століття та кінець XVII - початок XVIII характеризувались як «окремі цілісні періоди історико-філософського розвитку на Україні» [9, с. 277; 11, с. 373]. Характерною ознакою

останнього періоду було визнано функціонування просвітницьких ідей, що дало змогу визначити його як *раннє* Просвітництво, порівняно з періодом *власне* Просвітництва, який розпочався пізніше. Характерним представником раннього Просвітництва було визнано Т. Прокоповича [8; 10], хоча творчість та діяльність його опонента С. Яворського також розглядалась у контексті раннього Просвітництва [4]. Різноманітність представників цього періоду була постійною підставою для класифікації різних напрямків та груп «раннього вітчизняного Просвітництва», де зазвичай виділялись два основні напрями: науково-освітній та етико-гуманістичний [9, с. 183], хоча ця класифікація могла змінюватись відповідно до обраних критеріїв³.

Сьогодні проблема раннього просвітництва набула нового звучання у зв'язку з дискусіями довкола «проекту Модерну» чи «діалектики Просвітництва» (Т. Адорно, М. Горкгаймер, Ю. Габермас), а також окремих їхніх аспектів, зокрема модернізації та секуляризації (Г. Блюменберг, М. Вебер, Е. Канторовіч, К. Льовіт, К. Шміт, Л. Штраус). Уточнюючи обраний у нашій розвідці підхід, хочу одразу підкреслити, що проблема раннього просвітництва не зводиться тут до аналізу ранньомодерних ідейних, суспільно-політичних чи релігійних рухів з погляду «проекту Модерну» чи «ідеології Просвітництва». Якщо розглядати останні ретроспективно, як єдиний проект чи єдину ідеологію, які можна сформулювати позитивним чином, то в такій ретроспекції конкретні історичні обставини конституювання цих проекту чи ідеології або ж конкретно-історичні значення їхніх складників опиняються поза межами вивчення. Той самий ефект дає розгляд генези Просвітництва чи Модерну в термінах поступу ідей чи історичної еволюції суспільства від одного етапу до іншого. Для того, щоб досягнути значення раннього Модерну в історії України та Європи, слід, відмовившись від цих перспектив, розглянути його як цілісне і самодостатнє явище у всій повноті та суперечливості його виражень.

Подібною суперечливістю і прагненням повноти позначений термін «раннє просвітництво». Він одночасно і поширює добу Просвітництва на більш ранній період, і дистанціює цей період від «власне Просвітництва» або - за аналогією з Ренесансом - «високого Просвітництва». Таким чином, концепт раннього просвітництва неминуче націлений на досягнення періоду, що передує власне Просвітництву. Цей період досягається як період еволюції ідей просвітництва. Проте важливо уточнити, що у цьому концепті розуміється під самим Просвітництвом? Дослідники української думки радянського періоду були змушені спиратись (або щонайменше посилатись) як на теоретичну модель на концепцію Владіміра Леніна, запропоновану ним у статті «Від якої спадщини ми відмовляємось» (1897) [9, с. 183; 8, с. 37, 131], де просвітництво пов'я-

зується з «російськими просвітниками 1840-1860 років», період діяльності яких і вважався «зрілим вітчизняним Просвітництвом», а отже відлік усіх етапів та їхніх ознак повинен був вестись від нього.

Ця модель з одного боку є марксистсько-ленінською (як за методологією, так і за спрямованістю - вся послідовність етапів повинна була завершитись торжеством марксистсько-ленінських ідей в теорії і на практиці), а, з іншого, - закоріненою в ту схему російської історії, яка склалась в XIX столітті й подавала історію суспільно-політичної та філософської думки усіх народів Росії як єдину еволюцію. Вона невід'ємна від ідеї про самобутність та окремішність історії східних слов'ян, яка, відповідно, має власну тяглість, динаміку та хронологію. Альтернативою такому підходові була суто компаративістська схема, де історико-культурним інваріантом Просвітництва вважались французькі *Lumieres* або німецька *Aufklarung*, тобто знову-таки певний «проект» чи певна «ідеологія» Просвітництва. У обидвох випадках, еволюції вітчизняного просвітництва чи поширення просвітницьких ідей, передбачалось, що існує певна тяглість, зв'язок між тим, що є Просвітництвом, та тим, що оцінюється з його погляду, а, отже, ці перспективи неминуче нівелювали як особливості «раннього просвітництва» так й історичний контекст конституювання «власне Просвітництва».

Якщо відмовитись від таких перспектив, то перед нами неминуче постане питання - про яке все-таки просвітництво може йтися у концепті «раннього Просвітництва», адже наявність просвітницьких ідей в ранньомодерний період так само важко заперечувати, як і їхню відмінність від «проекту Просвітництва»? Чи не є застосування епітетів «просвітник», «просвітництво» до українських мислителів XVII-XVIII століть суто метафоричним? В такому разі на часі говорити про «вузьке» та «широке» значення цього терміна, на кшталт «гуманізму взагалі» та гуманізму доби Відродження. Подібний підхід до проблеми запропонував радянський літературознавець П. Берков, на якого часто посилались українські дослідники раннього просвітництва. У своїй доповіді «Основные вопросы изучения русского просветительства» він пропонує розмежувати терміни «просветительство» (тобто просвітництво з маленької літери) та «Просвещение». Під «просвітництвом» він пропонує мати на увазі «таку філософсько-політичну течію, яка вбачала єдино можливий засіб поліпшення життя суспільства у поширенні освіти та пропаганді знань і у тих змінах, всебічних реформах соціально-економічного та державно-правового устрою, які з цього випливають. Течія ця можлива не в будь-який час та не за будь-яких соціальних умов, а лише за певної історичної ситуації [...]» [1, с. 9]. Просвітництвом же автор пропонує «вважати певний етап у історії просвітительства, що характеризується чітко оформленою ідеологіч-

ною системою, буржуазно-революційною за своєю природою, але яка ще не визнала революцію як метод переустрою суспільства» [1, с. 10]. В термінах і в хронології Беркова про ранньомодерний період слід говорити не як про «раннє Просвітництво», а як про «раннє просвітительство», оскільки «[...] просвітительство виявляється ширшим за Просвітництво: просвітительство може і передувати Просвітництву і розвиватись поруч з ним, й існувати після нього. В той же час Просвітництво є ідеологією революційної буржуазії [...]» [1, с. 10]. Таке розмежування термінів дає авторові змогу не лише встановити співвідношення цих двох явищ, кожне з яких, на його думку, постає у власному історичному контексті, а й запропонувати періодизацію «просвітительства» та визначити його різні історичні змісти й форми.

Проте навіть у випадку подібного розмежування цих двох феноменів, не можна ігнорувати прямого зв'язку між ними: характерною ознакою Просвітництва як доби європейської історії і/та як окремої ідеології чи проєкту, є перетворення ідей «просвітительства», які у інші періоди співіснують з іншими ідеологіями чи проєктами, на визначальні для цієї доби. Отже, розглядаючи «допросвітницьке» Просвітництво (себто функціонування просвітницьких ідей до Просвітництва), слід поставити собі щонайменше два запитання. Перше - про історичну коректність такого підходу. Чи не йдеться тут про те «впадання в анахронізм» яке, на думку П. Бурд'є, відбувається тоді, коли історики «вдаються до неісторичного чи позбавленого історичності застосування понять, за допомогою яких осмислюються суспільства минулого, понять, які самі є продуктами історичного конструювання: їх сконструювала та сама історія, до якої застосовуються ці поняття» [15, с. 59]? Друге - про достатність вивчення однієї лише історії ідей для того, щоб визначити специфіку того чи іншого періоду. Чи не стає дослідження історії ідей та інтелектуальних традицій проблематичним чи спекулятивним через те, що ці ідеї та традиції відповідно до різних контекстів здатні набувати різного значення?

Як зазначає М. Попович у вже згаданій статті з приводу одного з найяскравіших «ранніх просвітників», «аналіз літературного простору творчості Сковороди виявляє різномірні елементи, з яких можна вибудувати дуже вже різні за смислом мозаїки. [...] труднощі правильного тлумачення світогляду Сковороди - не стільки в недослідженості текстів самого Сковороди, скільки в недослідженості контекстів, в розумінні історико-культурного смислу його епохи» [12, с. 35]. Для правильної відповіді на ці запитання буде логічним у подальшому розгляді спрямуватись на:

— віднайдення перспективи, що, не зводячись до лінійного розуміння історії, давала б змогу осягнути феномен раннього просвітництва

з погляду сьогодення, враховуючи як історичний контекст, так і значення для сучасності;

— встановлення такої «топографії» просвітництва, що дозволила б досягнути ранньомодерний період об'ємно, як цілісний період, в якому існує не лише єдність, а й різноманітність;

— виокремлення загальної проблематики доби раннього просвітництва, яка була б основою як її єдності, так і її різноманітності.

На першому з цих напрямків слід відштовхуватись від тих перспектив, які неминуче виникають при вивченні ранньомодерного періоду в Україні. Його своєрідність зазвичай намагаються визначити з огляду як на історію європейської культури в цілому і в загальноєвропейських координатах, так і з огляду на історію української культури. Це період, який в історії України хронологічно окреслюється другою половиною XVII - першою половиною XVIII століття, і є періодом між добою середньовіччя, Ренесансу, Реформації, які йому передують, та добою Просвітництва, романтизму, появи сучасної української культури, які, відповідно, йдуть після нього. Для визначення його характеру важлива не стільки періодизація та хронологія, які в історії ідей приречені бути якщо не умовними, то похідними, а саме своєрідність інтелектуального життя цього періоду, який зазвичай розглядається як «шарнір» - період де поєднуються здобутки попереднього часу і формуються засади майбутнього. Так Валерія Нічик, у книзі «З історії вітчизняної філософії кінця XVII - першої половини XVIII століття» зазначає: «у вітчизняній філософії розглядуваного періоду переплітались елементи щонайменше чотирьох історико-філософських етапів - схоластики, Відродження, Реформації, Просвітництва» [9, с. 182], а Дмитро Чижевський у статті «Сімнадцяте сторіччя у духовній історії України» (1948) говорить про «історичний синтез, якого прагнула вся духовна творчість XVII сторіччя: це синтез попередніх історичних епох, що, здається, вороже, непримиренно стояли одна проти одної, двох епох, на Ґрунті яких виросло бароко - Середньовіччя та Ренесансу» [14, с. 182].

Порівнюючи ці констатації двох авторів, концепції яких у цитованих книгах доволі різняться, варто звернути увагу як на збіг засновків їхніх розмірковувань, так і на те, що у обидвох концепціях згадані поєднання справді обертаються встановленням єдності - для Нічик вже «наприкінці XVII ст. елементи просвітництва починають набувати дедалі більшого значення, складаючись в певну систему антифеодального світогляду» [9, с. 182], яка і є раннім просвітництвом, для Чижевського ж результатом згаданого «історичного синтезу» є Бароко. Наразі залишимо осторонь відмінності цих концепцій та тих підходів, на яких ці відмінності виростають, а також тему українського Бароко, яке, претен-

дуючи на роль окремої доби історії української культури в певному сенсі конкурує з «раннім просвітництвом» - це тема для окремої розвідки; найважливішим для нас тут є сформульоване обома авторами питання про основу констатованої синтетичності доби.

Ще одна обставина, важлива для розуміння контексту раннього українського просвітництва, пов'язана вже не з його ідейним, а з його політичним значенням. Більшість тих, кого ми традиційно зараховуємо до раних українських просвітників різних напрямів, це люди, що сформувались в Україні та стали активними чинниками російського церковного і/або державного життя. Із переходом від дослідження історії ідей до розгляду їхнього функціонування в культурі (і вже тут можна поставити питання - в якій культурі, українській чи російській?), до їхнього застосування до життя людини (а такий перехід є невід'ємним від контексту постановки та самого змісту просвітницьких ідей), у нас неминуче постає питання - чим зумовлене таке накладання двох культурних просторів? Це запитання невідворотне для дослідника, який хоче розглядати культуру ранньомодерного періоду як культуру *українську*, і справа тут не зводиться лише до зовнішніх політичних примусів.

Так Зенон Когут у статті «Білорусь, Росія та Україна в XVI-XVIII століттях : завдання для дослідників політичної історії» констатує: «Політичні погляди та інтеграція еліти підводять до питання політичної культури. [...] Як політична культура Московії трансформувалася в російську імперську політичну культуру? Наскільки українську та/або білоруську політичну культуру було поглинено російською імперською політичною культурою? Ці фундаментальні питання історики ставлять дуже рідко, не кажучи вже про відповіді» [7, с. 24]. У продовження цього можна запитати - якими були мотиви участі українських церковників у розбудові Російської імперії? Які ідеї, які погляди вможливили їхню активну участь в цьому процесі?

Схожий перехід слід зробити і задля встановлення «топографії» раннього просвітництва, тобто перейти від розуміння його як ідейного руху чи функціонування просвітницьких ідей за певної доби, до його розуміння як цілісного періоду. Тут слід виділити два аспекти: функціонування в ранньомодерний період ідей чи течій, що «не ведуть до Просвітництва» або протистоять йому, тобто які не можна зрозуміти з погляду наступного періоду Просвітництва, та соціокультурної вкоріненості раннього просвітництва, тобто тієї основи, що пояснила б його наявність у різних країнах Європи, не зводячи ані до поширення ідей з однієї з них, ані до самостійного зародження ідей просвітництва в кожній з них зокрема. Вивчення обох цих аспектів дасть нам змогу виявити засади просвітництва як історичного феномена. Щодо першого важливо зрозуміти функціонування просвітницьких ідей як структурного еле-

менту соціокультурної цілісності доби, щодо другого - зрозуміти соціокультурну основу поширення його ідей.

Підхід до розв'язання першого завдання пропонує історико-філософська концепція сучасного німецького філософа Віторіо Гьосле, в якій розглянуто динаміку і топографію просвітництва у межах циклічної теорії історії філософії. У своїй праці «Моральна рефлексія та розпад інституцій. До діалектики просвітництва та антипросвітництва» Гьосле не обмежує просвітництво добою Просвітництво у вузькому сенсі, він говорить про просвітництво та антипросвітництво як про необхідні структурні елементи розвитку культури, вважаючи просвітництво «конститутивним моментом різних циклів, з яких складається історія думки: грецька софістика, елліністично-римський скептицизм, середньовічний номіналізм, новоевропейське просвітництво та різноманітні критичні теорії сучасного циклу»; це дає йому змогу говорити про діалектику названих елементів. Так, «просвітництво починається з іманентної критики, тобто із засвідчення, що певні інституції суперечать усталеним принципам» [3, с. 54-55]; при цьому він підкреслює, що просвітництво не зводиться до такої критики, що ця критика можлива завжди і всюди, але вона неодмінно є першим кроком до просвітництва. Антипросвітництво ж, яке є реакцією на таку критику і її запереченням, «з самого початку йде рука в руку з просвітництвом» [3, с. 57] і є «вищим щаблем порівняно з самим просвітництвом» [3, с. 59]. Тому він відмовляється вважати їх окремими рухами - так, наприклад, на його думку «представники німецького ідеалізму водночас є прибічниками і просвітництва, і антипросвітництва» [3, с. 67].

Отже теорія Гьосле вводить у аналіз функціонування просвітницьких ідей такий чинник як суспільні інституції, які в ранньомодерний період були представлені головним чином державою та Церквою. Введення цього критерію є підставою для перегляду теорії раннього просвітництва східнонімецького академіка Едуарда Вінтера, на яку часто посилались українські дослідники радянського періоду. Він пов'язує раннє просвітництво з конфесіоналізацією та становленням абсолютизму, які відбуваються в другій половині XVII століття, проникненням просвітницьких ідей у діяльність Церкви та встановленням нового поєднання Церкви й держави [16, с. 7-47]. Це дозволяє йому розбити раннє просвітництво у Центральній та Східній Європі (Німеччина, Австрія, західні та східні слов'яни) на культурні ареали, відповідні сучасному уявленню про окремішність цих народів, і підійти до розгляду раннього просвітництва у них то крізь призму становлення державного абсолютизму (Прусія, Австрія, Росія), то крізь призму релігійних рухів («католицьке просвітництво» у Німеччині, «землі чеської корони», «та частина Угорщини, яка сьогодні є Словаччиною»). Раннє просвітництво в

Україні (в польській, угорській та російській її частинах) розглядається поруч, але окремо від раннього Просвітництва в Росії; видатними представниками раннього українського просвітництва Вінтер називає «молодого Теофана Прокоповича», Симона Тодорського та Григорія Сковороду. Незважаючи на штучність такого відокремлення, неважко помітити основу, що його уможливило: підставою для української ідентичності цієї доби є релігійний рух, мотивом інтеграції в російське життя - реформи Церкви та держави.

Отже, розглянуті аспекти концепту раннього просвітництва дають змогу зробити висновок, що центральною проблемою для осмислення феномена українського Модерну в обраній перспективі є роль релігії в житті людини та модерної держави, що буде предметом розгляду наступної статті.

ПРИМІТКИ

¹ - Термін «просвітництво» використовується українськими авторами в різних правописних формах: слово «просвітництво» пишеться то з маленької літери, то з великої; деякі українські автори пишуть не просвітництво, а «просвітительство». І хоча загальноприйнятою є відмінність між Просвітництвом як добою в історії європейської культури та просвітництвом як процесом поширення знань (останнє в цьому значенні конкурує з терміном «просвіта» - див. статтю М. Булатова у *ФЕС* [13, с. 527-528]), серед дослідників немає єдності щодо застосування цього терміну до різних явищ, які ним позначаються, зокрема у питанні раннього Просвітництва/просвітництва. Оскільки завданням нашої розвідки є прояснення значення цього виразу у його застосуванні до українського Модерну, я не даватиму йому попереднього визначення і вживатиму в нейтральному значенні з маленької літери. Вирази, запозичені у інших авторів, будуть братися в лапки. Вираз «раннє просвітництво» вживатиметься як рівноцінний «передпросвітництву», «анти-просвітництво» - як рівноцінний «контрпросвітництву».

² - Ця програма була окреслена у збірнику з одноіменною назвою [2].

³ - Щодо детальнішого аналізу проблем класифікації цих напрямків у творах В.М. Нічик, дозволю собі відіслати читача до власної статті, присвяченій цій проблемі [5].

ЛІТЕРАТУРА

1. **Берков П.Н.** *Основные вопросы изучения русского просветительства // Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века.* - Москва-Ленинград: АН СССР, 1961, С. 5-27.
2. **Від Вишенського до Сковороди.** - Київ: Наукова думка, 1972.
3. **Гюсле В.** *Практична філософія в сучасному світі* /Пер. з нім. А. Єрмоленка. - Київ: Лібра, 2003.
4. **Захара І.С.** *Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII-XVIII вв. (Стефан Яворский).* - Киев: Наукова думка, 1982.
5. **Йосипенко С.Л.** Димитрій Туптало та етико-гуманістичний напрямок раннього Просвітництва в Україні // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик.* - Київ: Критика, 2005, С. 118-127.
6. **Йосипенко С.Л.** До питання про український модерн: проблеми історико-філософської перспективи // *Sententiae.* - XI, 2004, №2, С. 137-145.

7. **Когут З.** *Коріння ідентичності Студії з ранньомодерної та модерної історії України.* - Київ: Критика, 2004.
8. **Литвинов В.Д.** *Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України.* - Київ: Наукова думка, 1984.
9. **Ничик В.М.** *Из истории отечественной философии конца XVII - начала XVIII в.* - Киев: Наукова думка, 1978.
10. **Ничик В.М.** *Феофан Прокопович.* - Москва: Мысль, 1977.
11. **Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.** *Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні.* - Київ: Наукова думка, 1991.
12. **Попович М.В.** Григорій Сковорода на тлі філософсько-релігійних рухів «раннього Модерну» // *Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність.* - Київ: Інститут філософії НАН України, 2003, С. 30-50.
13. *Філософський енциклопедичний словник.* - Київ: Абрис, 2002.
14. **Чижевський Д.І.** *Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України // Україна: філософський спадок століть, Т. 1., Хроніка-2000, 2000, Вип. 37-38, С. 202-216.*
15. **Bourdieu P., Chartier R.** *Gens avec histoires, gens sans histoires // Politix, 1989, n°6, P. 53-60.*
16. **Winter E.** *Fruhaufklarung.* - Berlin: Akademie-Verlag, 1966.

Ігор Немчинов (Київ)

РОСІЙСЬКА ІДЕНТИФІКАЦІЯ. «ЛЮБОМУДРІЄ» ЗАМІСТЬ ФІЛОСОФІЇ¹

Перша третина XIX ст. була напрочуд плідною для російської суспільно-політичної та філософської думки. В цій статті йтиметься про гурток «любомудрів», сучасників декабристів, що діяв у іншому напрямку, ніж останні, при цьому помітно впливав на російську думку 30-50-х років. Далі буде досліджено, яке місце посідає ця група інтелектуалів у формуванні основних настанов російської самоідентифікації.

У першій половині XIX ст. чималу частину російських службовців складала люди, які не отримували платні, ба навіть їхні службові обов'язки не були формально закріплені. Така служба була засобом підняти особистий престиж без надмірних кар'єрних зусиль. Юрій Лотман пише, що «у Москві другої половини 1820-х років, коли дбайливі матусі почали побоюватися відпускати своїх мрійливих та схильних до німецької філософії нащадків до гвардійської казарми, типовою фіктивною службою зробився вступ до Архіву колегії іноземних справ» [10, с. 29]. Владімір Одоевській, Іван Кіреєвській, Дмитрій Веневітінов, Александр Кошелєв, Н. Рожалін, які служили там «поза штатом» і яких називали «архівними юнаками», складала «Товариство любомудрів». У 1823-25